

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ТА ЇХНІ ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті на основі використання комплексного підходу здійснюється спроба визначення та осмислення характерних особливостей основних напрямків сучасного лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, права, свобода, рівність, справедливість, цінності.

Сучасні процеси і тенденції розвитку соціуму і цивілізації обумовлені низкою джерел, а саме: інформаційно-технологічним, економічним, політичним, соціальним, культурним, національним, релігійним, екологічним, демографічним та ін. Саме їхні особливості і різноманітність їхньої соціальної природи є основою того чи іншого напрямку лібералізму, а також визначають і характеризують його нинішній стан.

Аналізу та визначенню характерних особливостей того або іншого напрямку сучасного лібералізму присвячено чимало праць відомих зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких варто відзначити І. Валлерстайна, К. Гаджієва, В. Заболоцького, Б. Капустіна, А. Левкіна, Є. Лукашина, О. Малінову, В. Нерсесянца, М. Примуша, д. Ролза, К. Ростіашвілі, А. Сіленко, А. Хованську, Д. Шушаріна та інших. При цьому варто зауважити, що спроби розглянути основні напрямки сучасного лібералізму переважно носять не комплексний, а іноді навіть епізодичний характер. Їх певні особливості розглядаються фрагментарно у контексті певної проблеми, що досліджується.

Метою статті є комплексне дослідження характерних особливостей основних напрямків сучасного лібералізму.

Політичний лібералізм. Виходячи із справедливої позиції Д. Ролза, суть якої полягає в тому, що «цінності політичні є вельми величними цінностями, а тому їх нелегко чимось переважити, ці цінності керують основною структурою соціального життя – самою основою нашого існування – і точно визначають фундаментальні умови політичної і соціальної справедливості [6, с. 145]», слід відзначити, що саме політичні принципи і цінності, на які

орієнтований сучасний лібералізм, дають йому обґрунтування і визначають характер його політичного напрямку.

Ліберали, ґрунтуючись на принципі свободи і права, чітко окреслюють свої політичні цілі. Однією з основних є створення вільного суспільства, яке наділяється політичною автономією стосовно держави і громадянського суспільства, виходячи з того, що саме у ньому люди можуть реально володіти основними свободами (включаючи свободу переконань, думок, поглядів, ведення дискусій, зборів тощо), самостійно приймати рішення, організовувати соціально-політичні асоціації, покликані відображати інтереси широких мас населення, поважаючи права опонентів.

Політичний лібералізм переважно орієнтується на правові норми, пріоритет особистості стосовно колективу, держави. Виходячи із цього, він наголошує на тому, що усі суб'єкти у політичній сфері мусять керуватися фундаментальним принципом лібералізму – пріоритетом права і відповідно до цього – загальною рівністю у правокористуванні ними, а також усвідомленням високого ступеня відповідальності за свої вчинки. Політичні свободи і верховенство права повинні бути ефективно захищеними інституціональними системами і, перш за все, незалежною, непартійною судовою владою. І у цій ситуації єдина функція держави полягає у забезпеченні умов.

У питанні права на самовизначення лібералізм виходить не з права нації, а з права народу, який формує певну незалежну адміністративно-територіальну одиницю. При цьому з урахуванням домінування думки більшості для захисту меншості передбачається наявність внутрішніх заходів, які гарантують їхні права.

Разом з тим, згідно з ліберальною теорією сама по собі сфера політики з оформленими у ній ліберальними цінностями, ідеями і принципами не буде дієздатною, якщо вони не будуть усвідомлені громадянським суспільством в аспекті співмірності з його основними цінностями. Ця позиція має принципову актуальність для сучасних суспільств, орієнтованих на ліберальний феномен, оскільки змінилися підстави оформлення «суспільного договору». Так, його сучасна особливість полягає у виконанні однієї обов'язкової умови – наявності способу, який дозволяє об'єднувати соціальні інститути у єдину систему, реалізовувати права і обов'язки членів, що становлять цю асоціацію. Сучасні вчені, які займаються вивченням цієї проблеми, справедливо покладаються на конституцію, оскільки саме вона наділяється правом визначати основні принципи організації структури суспільства і способи їхньої реалізації. Що ж стосується самих принципів, то вони «мають бути спільними за формою,

універсальними з точки зору застосування і суспільно визнаними як остаточна інстанція з розв'язання конфліктних домагань» [1, с. 149].

Сучасні ліберали створення політичного вільного суспільства вбачають через закріплення своїх ідейно-теоретичних пріоритетів у самому політичному устрої. А саме, конституційно і нормативно-законодавчо, ефективно захищені і контрольовані незалежною, позапартійною судовою владою. Метою політичного устрою лібералізм вважає встановлення громадянського миру, толерантність і терпимість.

Отже, за своєю сутністю політичний лібералізм, ґрунтуючись на базовій системі політичних принципів і цінностей, співвідносних з його сучасними ідейними настановами, визначає атрибути й завдання особистості, суспільства та держави у сфері управління, здійснення владних повноважень і вибору лінії дій в процесі оформлення, вдосконалення та динаміки розвитку суспільно-державного устрою.

Правовий лібералізм. Згідно із ліберальною теорією невід'ємною частиною ліберального суспільства є правова держава. Вищими соціальними цінностями правової держави є людина і верховенство права. При цьому слід підкреслити, що стрижнем ліберальної теорії є концепція правління і верховенства права, оскільки тільки в умовах його дії можливе здійснення принципу ліберального світогляду – пріоритет особистості над соціальними і політичними інститутами. У свою чергу, виходячи з принципу первинності і верховенства права, усі його суб'єкти (індивід, держава, громадянське суспільство, інститути влади, нація, національні меншини тощо) підпорядковані йому, тобто праву. Цей принцип встановлює початок і кінець (тобто встановлює межі) діяльності правосуб'єктів, які зобов'язують їх вести себе у відповідності з законодавчими і нормативними положеннями; юридично раціонально і розумно обмежує незалежність держави, громадянського суспільства та їхніх інститутів, а також свободу людини. Ці межі становлять базис конституційних положень.

Ліберальна теорія розглядає право як соціальний регулятор, його правові норми закладені в законі. Тому закони володіють правовим змістом і конкретизують останній цілком змістовними заборонами в ім'я інтересів – людини, суспільства, цивілізації, прогресу тощо, причому цей зміст завжди заданий суб'єктивно, оскільки він спирається на назрілу суспільну потребу. Однак тут слід зазначити, що конституційно гарантовані права мають виключати можливість надмірного обмеження законом.

Право вважається найбільш адекватною формою ліберального методу на тій підставі, що саме з ліберальної традиції виходять

філософські, політичні, юридичні (політико-правові) та інші домінуючі концепції про природно-історичне розуміння прав людини.

Поряд з цим лібералізм, створюючи концепції і принципи стосовно індивіда та «сфери його існування», іноді навіть несвідомо, протягом усієї історії свого існування завжди звертався до національного фактора. Проте сучасний лібералізм, усвідомлюючи значущість суспільного (включаючи і національний) фактора для здійснення і розвитку індивіда щодо прав нації, має власну позицію, яка ґрунтується на принципі права народу на самовизначення. Сучасне ліберальне його розуміння є значно ширшим і відрізняється від «класичного», воно дозволяє кожній нації самостійно визначитися у виборі форми і моделі свого національно-державного розвитку. У цьому зв'язку до основних прав нації можна віднести право на національну ідентичність, збереження і розвиток своєї національної самобутності і соціоетальної культури; право на створення і розвиток своєї національної ідеї, що об'єднала б народи, які населяють країну, та націю; рівність націй як у внутрішніх, так і у зовнішніх формах життєзабезпечення, що само по собі має виключати ідею про «пріоритет нації». Не менш важливим питанням у цьому напрямку сучасного лібералізму є визначення кола прав етнокультурних груп і їх гарантування як на державному рівні, так і на міжнародному.

Отже, правовий лібералізм ґрунтується на принципі первинності і верховенства права і в обґрунтуванні своїх позицій стосовно нього виходить з того, що воно покликане забезпечити людині (громадянину) вільний розвиток і самовизначення у рівноцінних умовах, повну і всеохоплюючу участь в житті суспільства і, перш за все, можливість впливати на управління державою; гарантувати, не утискаючи його індивідуальності, рівні можливості і однаковий юридичний захист. На цінність прав людини орієнтована соціально-правова держава і громадянське суспільство. У їхній єдності держава покликана забезпечити всі права людини – громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні; забезпечити реалізацію домагань її індивідів у різних сферах життєдіяльності і гідне життя своїм громадянам.

Наступним різновидом лібералізму є *економічний лібералізм*.

Принципи економічного лібералізму ґрунтуються на концепції природноісторичного, самостійного розвитку. З позиції лібералів економіка розглядається не як самоціль суспільного розвитку, а як засіб для створення сприятливих матеріальних умов, здатний найбільш ефективно забезпечити як цей процес, так і добробут і вільний розвиток як індивідів, так і суспільства в цілому; як сфера, у якій

індивід може найбільш повно розкрити свої потенційні можливості і потреби та найбільш повно реалізовувати і удосконалювати себе.

Особливість сучасного економічного лібералізму полягає в тому, що в умовах нових тенденцій світової економіки ліберальна теорія віддає перевагу регульованому соціальному ринковому господарству, виходячи з міркувань про рівність, соціальну справедливість, взаємодопомогу і взаємоповагу, що дозволяє досягти значних господарських успіхів і економічного порядку. Регулюючі заходи є необхідними для вирішення суперечностей і уникнення колапсу у певних секторах економічної системи та підтримки нормальних умов функціонування ринку, конкуренції, динаміки соціальних процесів, однак вони мають носити нормований характер.

У сучасному економічному лібералізмі ринкові відносини, сформовані на основі принципу свободи і відкритості, відносини обміну, конкурентоспроможності, формування вартості товару ринковими силами тощо носять практично ту саму тенденцію, що й у всіх циклах еволюції капіталістичного світу – економіки. Однак особливість сучасності полягає в тому, що розвиненість економічної інфраструктури, що базується на ліберальних принципах (і не тільки), зумовлюється безпосередньо науковими знаннями й інформаційними досягненнями творчої діяльності людей. Оскільки вони не відміняють, а лише модифікують стосовно до нових умов корінні економічні закономірності і функціональні параметри, притаманні сучасній теорії економічного лібералізму.

Отже, у відповідності до ліберальної економічної теорії, функціонуючий ринковий механізм (невід'ємна частина економічної системи), заснований на принципі невтручання, по-перше, спрямовує працю і створений нею капітал до мінімальних втрат і споживчої корисності виробленої продукції, спираючись на домінуючу умову конкурентоспроможності ринкового господарства та товарного виробництва; по-друге, розширює межі творчості (мотивуючий чинник людської діяльності), що дозволяють людині реалізувати свою самостійність, інтелектуальний потенціал і розвивати власні здібності; по-третє, орієнтований на впровадження нових технологій, де в якості головного двигуна прогресу виступає вимога нагромадження й використання знань та інформації. Новим феноменом і основою сучасного економічного лібералізму є регульоване соціально-орієнтоване ринкове господарство.

У межах цього дослідження не можна також не відзначити один з основних напрямів лібералізму, представлений *соціальним лібералізмом*.

У сучасній теорії соціального лібералізму поряд з головними його цінностями «свободою», «відповідальністю», «терпимістю» проголошується «соціальна справедливість» і «рівність можливостей», розглядаються шляхи і соціальні умови їхньої реалізації.

Сучасний акцент лібералізму на принципі справедливості зумовлений тим, що реалізація принципу свободи і принципу справедливості у повному обсязі є можливою у певній їхній єдності і об'єднанні, виходячи з того, що жодне суспільство не є вільним, якщо у ньому не реалізований принцип справедливості, і жодне суспільство не є справедливим, якщо воно не є вільним [4, с. 26]. З іншого боку, це зумовлено прагненням людини до соціальної стабільності і порядку як в особистій, так і у загальнодержавній життєдіяльності, виходячи з того, що вони взаємопов'язані і взаємовизначені.

За допомогою зміни ліберальних позицій стосовно соціуму і його соціальних груп, які розглядаються як колективне ціле, у сучасному лібералізмі концепція справедливості має свою значимість не тільки стосовно окремо взятого індивіда, але й виступає очевидною умовою в процесі формування і діяльності політичних, суспільних, економічних, національних та інших об'єднань і організацій.

Згідно з думкою К. Гаджієва, «в уявленні лібералів, справедливість – це, перш за все, «політична справедливість» або «формальна справедливість», яка визначає загальноприйняті закони і принципи, що забезпечують свободи і права усіх громадян. Головну помилку прибічників соціальної справедливості ліберали вбачають в тому, що вони неправомірно змішують фундаментальні права, які носять формальний характер, з соціальними правами, які не випливають з самої людської природи, і тому є вторинними стосовно фундаментальних прав. Соціальні права – це лише підпорки, які допомагають забезпечити умови існування для кожного громадянина у сучасному суспільстві [2, с. 31]». У цьому зв'язку під соціальною справедливістю з позиції сучасного лібералізму розуміють не соціальну рівність, тому що він заперечує застосування усіляких методів механічної зрівнялівки (що набула важливого місця у соціалізмі), які б обґрунтування для цього не висувалися, а рівність можливостей. Ліберали стають на позицію соціал-демократів в тому, що держава зобов'язана забезпечити підтримку соціально незахищеним і малозабезпеченим верствам населення, ґрунтуючись на принципі державного перерозподілу національного багатства для запобігання крайнім формам нерівності, які проявляються в умовах дії ринкових механізмів і породжені різницею індивідуальних можливостей і особистого внеску переважно в економічній сфері.

І все ж сучасні ліберали стосовно створення справедливого суспільства (вільного, відкритого, прийняттого для більшості населення і функціонуючого в його інтересах) перебувають в процесі пошуку принципів і форм, які могли б лаконічно відповідати і привести у стан певної рівноваги переконання і бажання громадян і соціально-політичних спільнот як на рівні одного соціального цілого (конкретне суспільство, держава), так і на рівні усієї світосистеми, що утруднює надання однозначної відповіді на обґрунтування принципу справедливості у нинішньому лібералізмі.

Разом з тим, у розв'язанні цієї проблеми вони ґрунтуються на концептуальних засадах правової ідеї, прихильність до якої є характерною ознакою для лібералізму.

Згідно з ліберальною теорією до числа основних обов'язків держави в сфері соціальної політики входять: створення робочих місць, державне регулювання ринків з метою гарантування їхнього безперебійного функціонування, законодавче встановлення соціального страхування, що фінансується завдяки страховим внескам та формування розвиненої системи соціальної підтримки. Оскільки система соціальної допомоги фінансується за кошти зібраних податків, передбачається здійснювати оподаткування доходів громадян, виходячи з принципу порівнянності їхнього розміру з отриманим прибутком кожного з платників. Таким чином, реформування системи у відповідності з позиціями соціального лібералізму сприятиме підвищенню рівня соціальної справедливості і ефективності системи розподілу соціальних благ, що дозволить вирішити низку соціальних питань. В орієнтації на суспільство рівних можливостей передбачається його заснування на принципах соціальної справедливості (рівність прав, яка є порівнянною з відповідальністю, і рівність стартових можливостей) і соціальної солідарності усіх без винятку громадян.

Отже, соціальний лібералізм в якості основного механізму процесу реалізації своїх базових цінностей – соціальної справедливості, рівності можливостей та соціальної солідарності розглядає активну участь всього суспільства й держави в створенні умов для досягнення високого рівня життєзабезпечення працездатного населення та його незахищених верств. Відповідно, забезпечувальним чинником ефективності проведення в реальну практику соціальної політики лібералізм вважає фінансовий (матеріальний) добробут як держави, так і суспільства в цілому – гарантів індивідуальної свободи й існування особистості.

Цінності і принципи, що пропонуються соціальним лібералізмом, не можуть розглядатися як набір якихось ідеологічних констант. Вони

є основою розвитку людської індивідуальності, способом, що визначає механізми створення і надання рівних умов кожному індивіду для його самореалізації, визначають методи і процедури забезпечення необхідних соціальних благ.

Поряд з розглянутими вище напрямками лібералізму теоретико-практична доктрина, що розглядається, у процесі суспільного розвитку надає великого значення *культурному лібералізму*.

Глибинні і кардинальні зміни, які відбуваються в середині соціального цілого в рамках сучасної масштабної соціальної трансформації, зумовили радикальні зміни у політико-правових і економічних відносинах, їх інституалізацію і стандартизацію, але ядро культури, культурної самобутності у різних типах суспільства всієї людської цивілізації залишається практично незмінним. Це головний елемент і основа суспільного життя, що формує особистість, почуття приналежності до певної групи і системи цінностей та зумовлює сенс і цінність самого життя, ставлення людини до Всесвіту і значною мірою регулює поведінку членів суспільства.

Ядром внутрішньої енергії, центром внутрішньої опори і сенсу життя як для кожної окремої людини, так і для соціуму в цілому є система духовно-культурних цінностей. Саме під їхнім впливом у індивідів формується світорозуміння і саморозуміння, які визначають напрям не тільки їхніх потреб і інтересів, але й мотивують їхню активність.

Так, в ціннісно-нормативній системі сучасного світового культурного лібералізму, в основу якої покладено загальнолюдські цінності, перевага віддається принципу гуманізму, правам людини, вірі в свободу і прогрес, велика увага приділяється етичним нормам тощо.

У лібералізмі гуманізм, який ґрунтується на цінностях добра і людяності, розуміється як норма людських відносин, в яких самоцінність і гідність особистості є основою удосконалення суспільства, а не національні, етнічні, расові, класові та інші приналежності, хоча ці соціально-політичні якості в теорії лібералізму та її культурному феномені мають свою обґрунтовану цінність.

Ліберальна теорія розглядає свободу думки, слова, віросповідання як складову права людини на розвиток і самореалізацію. Відповідно, вона передбачає утвердження принципу рівності на реалізацію цих свобод не тільки для індивідів, але й для сформованих ними соціальних, національно-етичних та інших груп і утворень. При цьому за безпосереднього правокористування цими свободами виникає небезпека загрози честі і гідності людини, порушення права певної соціальної групи на свою ідентичність і самовизначення. У цьому

зв'язку лібералізм відстоює позицію обмеження цих свобод загальними моральними засадами і законодавчо.

Здатність людини до створення нового в історії людства завжди мало місце, і для сучасності це не є новим. Нова реальність цього феномена полягає в тому, що «матеріальні й інтелектуальні передумови творчості виявилися поєднаними з потребами у ній, і з цього часу творча активність стала одним з основних факторів соціального прогресу [3, с. 287]». Саме творчість як спосіб вільного самовираження всебічно розвинених людей у його вільному уявленні і без будь-якого ідеологічного орієнтування робить індивіда особистістю і творцем суспільних відносин. Творчість, що виявляється у масовій свідомості, носить неповторний характер, що безпосереднім чином змінює цінності, потреби, цілі, які стимулюють людську діяльність, прагнення до удосконалення людських відносин, її моральних і культурних пріоритетів. Творчість за багатьма параметрами мотивована системою матеріальних цілей і інтересів у вищому ступені свого прояву виступає як метод реалізації внутрішнього потенціалу людини (інтелектуального, пізнавального тощо), її духовного укладу і духовної енергії.

Таким чином, саме вільна творчість, співвіднесена з загальним процесом розвитку потреб, мобілізує людину на генерування нових знань, створення нових технологій у духовному середовищі і в усіх аспектах культури.

За всього цього ліберальний порядок не може бути забезпечений без відповідної етики, яка визначає лінію поведінки і міру відповідальності усіх суб'єктів соціального цілого.

Немає сумніву в тому, що культура має рухомість і схильна до змін (навіть перебуваючи у певній типовій приналежності), оскільки «культура розвивається завдяки енергії внутрішніх і зовнішніх суперечностей. Перші дають імпульс до розвитку культури з її власних підґрунть, другі акумулюють у собі енергію взаємодії з іншими культурами. Причому, якщо внутрішні суперечності завдають могутності імпульсу і напрямку руху, то зовнішні зумовлюють темпи і форми останнього» [5, с. 52]. Головне завдання культурної політики у цьому процесі, динаміки самої культури полягає у забезпеченні його адаптаційними механізмами, що є порівнянними з постійно здійснюваними соціальними змінами. І у сучасному світі цей процес набув характерних особливостей.

Отже, культурний лібералізм спектром своєї діяльності охоплює моральні цінності, етнічну свідомість і етнічні норми, громадянськість, духовну культуру (свобода мислення, світогляду, вираження своїх думок, творчості, наук, мистецтв, віри тощо), культурні традиції,

процес соціалізації та інші аспекти і форми даної соціальної сфери. Культурний лібералізм ґрунтується на правових засадах, що впливають із самоцінності і гідності особистості, які на сучасному етапі розвитку даного ідеологічного феномена отримали своє обґрунтування не тільки стосовно індивіда, але й стосовно сформованих ними соціальних, національно-етнічних та інших груп і утворень.

Резюмуючи, слід зазначити, що сучасний лібералізм ніяким чином не є простою системою концепцій, вироблених «класичним» і «новим», інакше кажучи, – «соціальним» лібералізмом. Хоч кожна із моделей ліберальної теорії значно збагачують одна одну, все ж вони суттєво відрізняються специфікою внутрішніх орієнтирів: «класичний» лібералізм переважно орієнтований на основні чинники матеріального виробництва, «новий» – на соціальні заходи. Що ж стосується сучасного лібералізму, то складно вести мову про пріоритетність якогось певного його напрямку, обґрунтовуючи цю позицію тим, що він покриває всі сфери людської життєдіяльності, тим самим змінивши масштаби свого поширення та застосування. Однак не варто й перебільшувати його значимість щодо кожної конкретної держави, оскільки кожна віддає перевагу певним тенденціям ліберального феномена, виходячи зі своїх базових цілей та завдань.

Література

1. Алексеева Т. А. Современные политические теории : [курс лекций] / Т. А. Алексеева. – М. : РОССПЭН, МГИМО, 2000. – 344 с. – (Серия «Учебники МГИМО»).
2. Гаджиев К. С. Либерализм: история и современность / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 15-31.
3. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: постиндустриальные теории и экономические тенденции в современном мире : [научное издание] / Владислав Леонидович Иноземцев ; ответ. ред. А. И. Антипов. – М. : «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.
4. Медведчук В. Социал-демократическая модель общественного развития и предпосылки ее становления в Украине / В. Медведчук // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 17-24.
5. Пастухов В. Б. Конец русской идеологии. Новый курс или новый путь? / В. Б. Пастухов // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 49-63.
6. Ролз Д. Політичний лібералізм / Джон Ролз; [пер. з англ. О. Макровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.

В статті на основі використання комплексного підходу здійснена спроба вивчення і осмислення характерних особливостей основних напрямків сучасного лібералізму.

Ключевые слова: либерализм, права, свобода, равенство, справедливость, ценности.

In the article on the basis of the use of an integrated approach is an attempt to define and understanding the characteristic features of the main trends of modern liberalism.

Key words: liberalism, rights, freedom, equality, justice, values.

Гедікова Наталія Пилипівна – професор кафедри політичних наук Державного закладу «Південнорукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», доктор політичних наук.

Рецензент: проф. Мізіна Л. Б.